

Tussen solidariteit en eigen verantwoordelijkheid

Betekenisgeving van niet-armen aan het verschijnsel armoede*

Josien Arts

Denkbeelden over armoede dragen bij aan sociale ongelijkheid doordat deze beïnvloeden hoe er op armoede en armen wordt gereageerd in dagelijkse praktijken en de totstandkoming van beleid. Inzicht in deze denkbeelden is daarom van belang om te begrijpen hoe ongelijkheid wordt geconstrueerd, gereproduceerd en gecontesteerd. Daarbij speelt de betekenisgeving van mensen die niet arm zijn een cruciale rol, omdat zij relatief veel invloed hebben op verschillende gebieden in de samenleving, zoals politieke besluitvorming, toegang tot betaalde arbeid en bronnen van respect. In deze studie is met behulp van de Q-methode achterhaald welke ideeën over armoede bestaan onder HR-managers en maatschappelijk werkers. Zij nemen dagelijks beslissingen die gevolgen hebben voor mensen en hun leefomstandigheden. De vraag die centraal staat, is of er gedeelde ideeën over armoede bestaan en hoe deze worden onderbouwd. Ook wordt gekeken in hoeverre ervaring met armoede een rol speelt in de perceptie ervan door HR-managers te vergelijken met maatschappelijk werkers, die in hun professionele omgeving meer in contact komen met armen.

Trefwoorden: armoede, ongelijkheid, betekenisgeving, denkbeelden, Q-methode

Inleiding: het belang van denkbeelden over armoede in onderzoek naar sociale ongelijkheid

Armoede vormt in landen met een hoog welvaartsniveau en een ontwikkelde verzorgingsstaat, zoals Nederland, vrijwel geen bedreiging meer voor het fysieke bestaan van mensen. 'Zodra armoede het "overlevingsniveau" overstijgt, rijst de vraag waar de grens tussen arm en niet-arm precies moet worden gelegd' (Vrooman en Snel 1999: 18). Deze grens wordt door verschillende mensen op uiteenlopende manieren getrokken. De een stelt dat er in Nederland geen sprake is van armoede, terwijl de ander van mening is dat armoede in Nederland wel degelijk bestaat en zelfs toeneemt. Op 7 december 2011 stelde premier Rutte het verschijnsel nog ter discussie door zijn uitspraak: 'Armoede is echt een vertekening

* Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie van de auteur. Dank gaat uit naar de maatschappelijk werkers en HR-managers die hebben meegewerkt aan dit onderzoek. In het bijzonder dank ik Christian Bröer, die de scriptie heeft begeleid. Tot slot wil ik Gwen van Eijk, Marguerite van den Berg, Sanne Hoekstra, Koen Janssen, Laura Vonk en twee anonieme reviewers bedanken voor hun constructieve commentaar op eerdere versies van dit artikel.

van de feiten. We hebben het over mensen met een laag inkomen' (geciteerd in Driessen 2011: 5). De perceptie van armoede is dus niet eenduidig. Dat geldt ook voor opvattingen over bijstandsgerechtigden. Zo noemde de voorzitter van werkgeversorganisatie VNO-NCW in 2015 een groot deel van hen 'labbekakken' die aan het werk moeten (Van der Linden en Webeling 2015). De uitspraak veroorzaakte een discussie die ertoe leidde dat de voorzitter zijn woorden terugnam. Dit laat zien dat opvattingen over armoede en armen variëren en soms zelfs conflicteren.

Bij veel sociaalwetenschappelijk onderzoek naar armoede in Nederland ligt de focus op de oorzaken en gevolgen ervan (zie bijvoorbeeld Engbersen, Vrooman en Snel 1997; *ibid.* 1998; SCP/CBS 2014). Er is relatief weinig aandacht voor percepties van armoede en opvattingen hierover. Hoe armoede wordt begrepen, welke eigenschappen worden toegeschreven aan arme mensen, hoe dit gebeurt en door wie, is echter van belang om te begrijpen hoe ongelijkheid wordt geconstrueerd, gereproduceerd en gecontesteerd. We weten bijvoorbeeld dat opvattingen over armoede samenhangen met opvattingen over de legitimiteit van de verzorgingsstaat en het bestaan van sociale ongelijkheid (zie bijvoorbeeld Larsen 2008; Van Oorschot 2006) en, in het verlengde daarvan, op voorkeuren voor redistributie van inkomen door de overheid (Fong 2001).

Bestaand onderzoek naar percepties op armoede richt zich voornamelijk op het verklaren van opvattingen over oorzaken van armoede, ook wel attributieverklaringen genoemd (voor een overzicht hiervan, zie Lepianka, Van Oorschot en Gelissen 2009). In dergelijke onderzoeken wordt achterhaald hoe 'leken' armoede begrijpen door te onderzoeken wat zij als oorzaken aanduiden. Zo heeft Lepianka, in navolging van Van Oorschot en Halman (2000), op basis van bestaande theorieën en empirische data afkomstig uit een groot aantal Europese landen, verschillende typen verklaringen voor armoede geformuleerd: individuele verklaringen ('armoede is het gevolg van individuele gebreken en verkeerde keuzes'), maatschappelijke/structurele verklaringen ('armoede is het gevolg van de manier waarop de samenleving is georganiseerd'), individueel fatalistische verklaringen ('armoede is het gevolg van pech') en sociaal fatalistische verklaringen ('armoede is het gevolg van structurele beperkingen waar de samenleving geen invloed op heeft, althans, niet op korte termijn'). Zij concludeert dat 'Europeanen (...) een grote voorkeur (blijken) te hebben voor gecombineerde verklaringen en in het bijzonder de allesomvattende verklaring die elementen van de individuele, structurele en fatalistische verklaring combineert' (Lepianka 2007: 178). Daarnaast heeft Lepianka vastgesteld dat opvattingen over verklaringen voor armoede met name afhankelijk zijn van het land waarin iemand woont, de waarden die diegene ahangt, de persoonlijke ervaring met armoede (meer specifiek de subjectieve beleving daarvan) en of iemand zich ervan bewust is dat armoede bestaat. Wilson (1996) concludeerde eerder ook al dat individuele verklaringen dominant zijn onder mensen die niet of nauwelijks contact hebben met armen en dat contact met mensen die in armoede leven juist vaker leidt tot structurele verklaringen.

Doordat studies naar percepties van armoede voornamelijk gericht zijn op attributieverklaringen, worden andere facetten over het hoofd gezien. Hoewel het van belang is om opvattingen over verklaringen voor armoede te doorgronden, met

Tabel 1 *Posities ten aanzien van armoede**

	Bestaat armoede in Nederland?	Is armoede een probleem?	Moet/kan er iets aan gedaan worden?	Moet de overheid bijdragen aan de oplossing van het probleem?
Activist	Ja	Ja	Ja	Ja
Realist	Ja	Ja	Ja	Nee
Fatalist	Ja	Ja	Nee	Nee
Moralist	Ja	Nee	Nee	Nee
Ontkenner	Nee	Nee	Nee	Nee

*Gebaseerd op Grusky en Ryo (2006); Lepianka (2007); Van Oorschot en Halman (2000)

name vanwege de samenhang met opvattingen over de rechtvaardigheid van sociale ongelijkheid, legitimiteit van de verzorgingsstaat en voorkeuren voor redistributie, laat het andere relevante aspecten van betekenisgeving buiten beschouwing. Voorafgaand aan de vraag hoe mensen armoede verklaren, moeten we eerst achterhalen in hoeverre het bestaan van armoede wordt erkend of zelfs geproblematiseerd en gepolitiseerd, zeker gezien de bevindingen van Lepianka (2007) omtrent de samenhang tussen attributies en erkenning van het bestaan van armoede. Het is bovendien aannemelijk dat opvattingen over de gevolgen van armoede een rol spelen bij erkenning, problematisering en politisering ervan. De gevolgen kunnen als meer of minder ernstig worden gezien en betrekking hebben op armen zelf of op de samenleving als geheel.

Grusky en Ryo (2006) hebben vier typen *attitude classes* onderscheiden die variëren in de mate van erkenning, problematisering en politisering van armoede.¹ De 'activist' is zich ervan bewust dat armoede bestaat, definieert het als probleem en is van mening dat de overheid moet bijdragen aan de oplossing ervan. De 'realist' is zich ook bewust van armoede, ziet het tevens als probleem, maar is niet van mening dat de overheid verantwoordelijkheid draagt voor de oplossing.² De 'moralist' erkent armoede, maar ziet het niet als een probleem en is logischerwijs niet van mening dat de overheid er iets aan moet doen. De 'ontkenner', tot slot, ontkent het bestaan van armoede. Hieraan kunnen we op basis van het werk van Van Oorschot en Halman (2000) en Lepianka (2007) een vijfde type toevoegen: de 'fatalist'. Dit type erkent en problematiseert armoede, maar is van mening dat er niets aan gedaan *kan* worden. In tabel 1 zijn deze vijf posities weergegeven.

- 1 Met 'politiseren' wordt in dit artikel bedoeld: 'het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de nationale overheid voor de oplossing van het probleem' (politisering veronderstelt dus problematisering).
- 2 Het onderscheid tussen activist en realist impliceert dat de realist niet activistisch is. De realist kan echter evengoed activistisch zijn: door buiten de overheid om een bijdrage te willen leveren aan de oplossing.

In aanvulling hierop kan gekeken worden naar de manier waarop mensen armoede definiëren (objectief absoluut, relatief of subjectief bijvoorbeeld, of, in navolging van Sen (1983), in termen van beperkingen en mogelijkheden) en welke groepen als arm worden beschouwd. Dit hangt immers samen met opvattingen over oorzaken van armoede. Een voorbeeld hiervan is de normatieve indeling van armen in *deserving poor* en *undeserving poor*. Van de *deserving poor* wordt niet geëist of zelfs verwacht dat zij werken, terwijl dit van de *undeserving poor* wel verwacht wordt. Van Oorschot (2006) laat zien dat oudere mensen worden gezien als meest hulpbehoevend en recht hebbend op overheidssteuning, gevolgd door zieken en gehandicapten. Werklozen en immigranten daarentegen worden gezien als minst hulpbehoevend en recht hebbend op overheidssteuning (ibid.).

Tot slot kan gekeken worden naar opvattingen over oorzaken en mogelijke oplossingen voor armoede en het toeschrijven van verantwoordelijkheid hiervoor. Iyengar (1989) onderscheidt vier modellen van toeschrijving van verantwoordelijkheid: het 'Sociale model', waarbij maatschappelijke omstandigheden als oorzaak worden gezien die ook op maatschappelijk niveau dienen te worden opgelost; het 'Individuele model', waarbij individuen zelf verantwoordelijk zijn voor de oorzaak en de oplossing; het 'Beschermsmodel', waarbij individuen verantwoordelijk worden gehouden voor de oorzaak, maar de samenleving het dient op te lossen; en het 'Compensatiemodel', waarbij verantwoordelijkheid wordt toegeschreven aan de samenleving, maar individuen zelf moeite moeten doen om eventuele problemen die zij hierdoor ondervinden te ondervangen. In het geval van armoede zijn het sociaal-maatschappelijk en het individueel model dominant, volgens Iyengar (1989). Het individueel fatalistische model en sociaal fatalistische model, waarbinnen geen oplossing mogelijk wordt geacht, kunnen hieraan worden toegevoegd (Van Oorschot en Halman 2000; Lepianka 2007).

Percepties op armoede onder niet-armen

Als we ervan uitgaan dat denkbeelden van invloed zijn op beleid en toegang tot hulpbronnen, en zo op de (re)productie van armoede en ongelijkheid, is het vooral van belang inzicht te krijgen in de percepties van armoede onder niet-armen. De veronderstelling is dat percepties op armoede onder deze groep bijdragen aan structuren van ongelijkheid doordat hun percepties beïnvloeden hoe zij reageren op armoede en armen in dagelijkse praktijken, (anti-armoede) beleid vormen en daarmee ongelijkheid kunnen reproduceren en contesteren.

De Swaan et al. (2000) hebben uiteengezet hoe percepties op armoede onder de elite van invloed zijn op hun besluit om in actie te komen om armoede te bestrijden. Onder 'de elite' verstaan zij leden van de samenleving die het meeste economisch, politiek, cultureel en symbolisch kapitaal bezitten en daarmee buitengewoon veel invloed hebben op verschillende gebieden van de samenleving. 'Armen' daarentegen zijn mensen die het minste kapitaal bezitten en de minste invloed hebben. De auteurs onderscheiden tevens een derde groep: 'niet armen'. Hiertoe rekenen zij iedereen die niet tot de elite, noch tot de armen gerekend kan worden. Zij beschikken over enige mate van kapitaal en invloed, maar minder dan de elite en meer dan de armen (De Swaan et al. 2000: 46). Om percepties op armoede

onder de elite te analyseren, gebruiken De Swaan et al. het concept 'sociaal bewustzijn' dat De Swaan in zijn werk *In Care of the State* (1988) reeds introduceerde. Sociaal bewustzijn is een specifieke uitwerking van het begrip 'percepties op armoede'. Het houdt een aantal opvattingen in die van belang zijn om te begrijpen waarom de elite (g)een bijdrage levert aan de oplossing ervan. Ten eerste betreft dit de mate waarin zij zich ervan bewust is dat groepen in de samenleving wederzijds van elkaar afhankelijk zijn. In het bijzonder gaat dit om de externe effecten van armoede, dat wil zeggen, dat wordt ingezien dat armoede een potentiële bedreiging vormt voor de samenleving (door criminaliteit en ziekte bijvoorbeeld) of juist mogelijkheden bevat (armen zijn potentieel geschoolde arbeidskrachten en consumenten). Ten tweede betreft sociaal bewustzijn de mate waarin de elite zichzelf ziet als (mede-)verantwoordelijk voor het bestaan en de gevolgen van armoede. Dit is niet alleen een causale kwestie (in hoeverre ziet de elite zichzelf als mede-veroorzaker van armoede), maar ook een morele kwestie (in hoeverre vindt zij het terecht dat zij een bijdrage moet leveren aan de oplossing ervan). Tot slot omvat het opvattingen over de haalbaarheid van het verbeteren van de omstandigheden, bijvoorbeeld via particuliere initiatieven of overheidsbeleid. Alleen wanneer er sprake is van sociaal bewustzijn, zal de elite iets aan armoede (proberen te) doen. Aangezien deze groep over de meeste middelen en invloed beschikt, is het van belang te achterhalen in hoeverre er sprake is van sociaal bewustzijn onder de elite.

De Swaan et al. (2000) laten zien dat percepties op armoede onder leden van de elite beïnvloeden hoe zij erop reageren in de vorming van (anti-armoede)beleid. In aanvulling hierop heeft Guetzkow (2010) aangetoond dat de manier waarop het congres in de Verenigde Staten de oorzaken van armoede heeft geframed, van invloed is geweest op het beleid dat is gevoerd. Hij concludeert dat niet alleen de cultuur van de armen van belang is wanneer we armoede willen begrijpen en verklaren, maar ook, en volgens Guetzkow *juist* de cultuur van de niet-armen. Steensland (2010) bevestigt deze bevinding en stelt dat mensen die in de ogen van de politieke elite worden gezien als de deserving poor relatief genereuze overheidsuitkeringen krijgen, terwijl aan de undeserving poor geen of slechts zeer beperkte uitkeringen worden toegekend (Steensland 2010).

Maar het is niet alleen van belang om de denkbeelden van de elite in beeld te krijgen, ook andere niet-armen hebben relatief veel invloed op verschillende gebieden in de samenleving, zoals politieke besluitvorming (Bovens en Wille 2011), toegang tot (beter) betaalde arbeid (Vrooman, Gijsberts en Boelhouwer 2014) en andere bronnen van erkenning en respect (Swierstra en Tonkens 2008). 'Upper-middleclass members tend to control the allocation of many resources most valued in advanced industrial societies', zo stelt Michèle Lamont (1992: 1).³

Op basis van haar onderzoek naar morele concepties van Franse en Amerikaanse leden van de hogere middenklasse laat Lamont (1992) zien wat de gevolgen zijn

3 'Upper-middle-class members' definieert zij als 'college-educated (...) professionals and semi-professionals such as social workers, librarians, elementary and secondary schoolteachers. (...) executives, middle-level managers, and administrators in the public and non-profit sectors. (...) self-employed professionals and the owners of businesses of various size' (Lamont 1992: 14).

van beeldvorming. Zij stelt dat hoogopgeleide mensen die bepaalde posities in de samenleving bekleden invloed uitoefenen op gebeurtenissen, goederen en mensen, doordat zij dingen bedenken, anderen adviseren, mensen in dienst nemen, promoties geven, beoordelen, selecteren, toewijzen en verdelen (1992: xxiii). Zij trekken continu 'symbolische scheidslijnen' tussen zichzelf en anderen op basis van morele opvattingen, socio-economische en culturele kenmerken (dit noemt zij *boundary work*). De constructie van morele categorieën, zoals het onderscheid tussen de *deserving* en *undeserving* poor, en de indeling van mensen op basis hiervan, houdt sociale ongelijkheid in stand door de manier waarop het de bejegening van hoger en lager gewaardeerde mensen beïnvloedt (Lamont 1992). Dit kan verstrekkende gevolgen hebben. Afhankelijk van classificaties zijn mensen en handelingen legaal of illegaal en kunnen zij een beroep doen op burgerschapsrechten bijvoorbeeld. Onderzoek naar beeldvorming over armoede onder niet-armen kan daarom een belangrijke bijdrage leveren aan het begrip van ongelijkheid en verklaringen bieden voor de instandhouding ervan.

Dit artikel kijkt specifiek naar de manier waarop niet-armen betekenis geven aan armoede. Daartoe worden twee groepen onderzocht: Human Resource (HR-)managers en maatschappelijk werkers. Zij nemen dagelijks beslissingen die gevolgen hebben voor mensen en hun leefomstandigheden. HR-managers hebben een belangrijke functie met betrekking tot het werven en selecteren van werknemers. Zij beïnvloeden daarmee de toegang tot betaalde arbeid. Maatschappelijk werkers daarentegen hebben invloed op de toegang tot sociale voorzieningen. Voor deze laatste groep is tevens gekozen omdat zij in hun professionele omgeving regelmatig in aanraking komen met armoede en contact hebben met armen. Deze twee aspecten zijn naar verwachting van invloed op de beeldvorming hieromtrent (Lepianka 2007; Wilson 1996).

Dit artikel presenteert een verkennend onderzoek naar veelomvattende visies op armoede in Nederland en levert op twee manieren een aanvulling op bestaand onderzoek naar percepties van armoede. Ten eerste worden denkbeelden over armoede in hun geheel onderzocht. Deze studie heeft niet alleen betrekking op opvattingen over verklaringen voor armoede (attributies), maar ook op wat het is, wat de vermeende gevolgen zijn, in hoeverre het wordt gezien als (politiek) probleem, wie het aangaat en opvattingen over mogelijke oplossingen. Ten tweede wordt gekeken naar opvattingen van een specifieke groep niet-armen, in dit geval HR-managers en maatschappelijk werkers. Het doel is niet om verklaringen te geven voor bepaalde visies, maar om patronen te ontdekken in opvattingen over armoede en deze patronen, ofwel denkbeelden, te beschrijven en daarmee inzicht te verschaffen in de verschillende manieren waarop betekenis wordt gegeven aan het verschijnsel armoede.

In de volgende paragraaf wordt de Q-methode uiteengezet. Met behulp van deze methode laat het artikel vervolgens zien hoe HR-managers en maatschappelijk werkers in Nederland een synthese maken van bestaande kennis over armoede. Tot slot volgen een conclusie en discussie.

Methode

De Q-methode is ontwikkeld door William Stephenson (1935) en combineert kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden om subjectiviteit systematisch te kunnen analyseren (voor een meer uitgebreide uitleg, zie Van Exel en De Graaf 2005). Binnen de Q-methode vinden drie stappen van dataverzameling plaats. Eerst wordt een beperkt aantal stellingen geïdentificeerd in alledaagse uitingen over armoede, bijvoorbeeld uitingen in mediabronnen (zie onder). Vervolgens rangschikt iedere respondent de stellingen naar eigen inzicht via een online Q-sortering (zie onder). Daarbij wordt respondenten gevraagd hun 'extreme' keuzes ('meest mee oneens' en 'meest mee eens') toe te lichten. Deze antwoorden worden meegenomen in de analyse en dienen ertoe de interpretatie van de resultaten te valideren (Watts en Stenner 2005). Ten slotte wordt factoranalyse gebruikt om patronen te ontdekken in de sorteringen van stellingen door respondenten (zie onder).

Verzameling van stellingen

Om stellingen over armoede te kunnen voorleggen aan de respondenten, is eerst het geheel van uitingen met betrekking tot armoede in kaart gebracht. Hiertoe zijn teksten geanalyseerd uit twaalf landelijke kranten, tien regionale kranten, zes opiniebladen, drie vakbladen en acht blogs. De bronnen zijn geselecteerd op relevantie (de tekst dient betrekking te hebben op armoede), op tijdstip van publicatie (van 1 januari 2008 tot 11 februari 2012) en op type bron. Er is een zo breed mogelijk scala aan bronnen gebruikt, van lokale (dag)bladen tot landelijke (dag)bladen, van politiek linksgeoriënteerde bronnen tot politiek rechtsgeoriënteerde bronnen. Wanneer verschillende bronnen vrijwel identiek zijn, zoals het *Limburgs Dagblad* en *Dagblad de Limburger*, is de bron met de hoogste oplage- en bereikcijfers gekozen.

De blogs zijn gezocht met behulp van een zoekmachine (*Google*). Voor de overige teksten is gebruikgemaakt van *LexisNexis* (zoekterm 'armoede'). In totaal zijn 2387 artikelen gevonden uit verschillende typen bronnen: landelijk nieuws (947), regionaal nieuws (538), opiniebladen (864) en vakbladen (38). Van elke categorie (behalve de laatste) zijn de 150 meest relevante artikelen geselecteerd (gesorteerd in *LexisNexis*) voor analyse in *Atlas.ti*, software voor kwalitatieve analyse. Met behulp van een combinatie van conventionele en theoriegestuurde inhoudsanalyse (Hsieh en Shannon 2005) zijn eerst centrale thema's in alledaagse uitingen over armoede geïdentificeerd. Dat betekent dat er vooraf thema's zijn geformuleerd op basis van bestaande literatuur met betrekking tot opvattingen over armoede (Grusky en Ryo 2006; Iyengar 1989; Lepianka 2007; Lepianka, van Oorschot en Gelissen 2009; Van Oorschot 2006; Van Oorschot en Halman 2000), maar dat ook is gekeken naar thema's die uit de data naar voren komen. Tabel 2 geeft een overzicht van de geïdentificeerde thema's.

Tabel 2 *Geïdentificeerde thema's met betrekking tot armoede*

Hoofdthema	Subthema
Definities van armoede	Financieel absoluut (<i>bijvoorbeeld onder bepaald minimum inkomen</i>)
	Financieel relatief (<i>bijvoorbeeld niet op vakantie kunnen</i>)
	Sociaal/maatschappelijk (<i>bijvoorbeeld geen mogelijkheid tot sociale participatie</i>)
	Subjectief (<i>wanneer iemand zichzelf arm vindt</i>)
Bestaan van armoede	Erkenning
	Problematisering
Typen armen	Kwetsbare groepen (<i>bijvoorbeeld kinderen, ouderen, zieken en gehandicapten</i>)
	Immigranten
	Asielzoekers
	Uitkeringsontvangers
Oorzaken van armoede	Individuele moraal (<i>bijvoorbeeld lui, onbetrouwbaar, verwend</i>)
	Individueel gedrag (<i>bijvoorbeeld verkeerde keuzes, schulden</i>)
	Structureel concreet: politiek/verzorgingsstaat/beleid (<i>bijvoorbeeld immigratiebeleid, arbeid en sociale zekerheid, onderwijs</i>)
	Structureel abstract: onrechtvaardigheid/sociale ongelijkheid (<i>bijvoorbeeld discriminatie, gebrek aan solidariteit</i>)
	Fatalistisch concreet: pech/omstandigheden (<i>bijvoorbeeld ziekte, sociale achtergrond</i>)
	Fatalistisch abstract: oncontroleerbare maatschappelijke ontwikkelingen (<i>bijvoorbeeld globalisering, modernisering, 24-uurseconomie</i>)
Gevolgen van armoede	Individueel praktisch (<i>bijvoorbeeld ongezonde leefstijl</i>)
	Individueel emotioneel (<i>bijvoorbeeld verwaarlozing</i>)
	Sociaal-maatschappelijk (<i>bijvoorbeeld schooluitval, criminaliteit</i>)
Oplossingen voor armoede	Eigen verantwoordelijkheid/zelfredzaamheid
	Verantwoordelijkheid samenleving (<i>bijvoorbeeld voor elkaar zorgen, solidariteit</i>)
	Verantwoordelijkheid overheid (<i>bijvoorbeeld beleid en sociale voorzieningen</i>)
	(Betaalde) arbeid (<i>bijvoorbeeld baan of vrijwilligerswerk</i>)
	Particuliere hulporganisaties (<i>bijvoorbeeld voedselbank</i>)

Alle bronnen zijn geanalyseerd tot er geen wezenlijk nieuwe uitspraken over armoede en armen werden gevonden. In totaal zijn ruim vierhonderd stellingen geïdentificeerd. De stellingen zijn geformuleerd door zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te blijven. Een enkele keer moest de woordvolgorde omgekeerd worden of een woord toegevoegd om er een lopende zin van te maken.

Vervolgens zijn 45 voorlopige stellingen geselecteerd die geen overlap vertonen en de variatie zo goed mogelijk dekken.⁴ Er is ook op gelet dat de selectie zowel positief als negatief (ontkennend) geformuleerde stellingen bevat, en zowel descriptieve als normatieve stellingen. Een voorbeeld van een positief geformuleerde stelling is: 'Er zijn voldoende voorzieningen voor mensen met financiële problemen.' Een voorbeeld van een negatief geformuleerde stelling is: 'De hulpverlening rondom armoedeproblemen is slecht georganiseerd.' Descriptieve uitspraken betreffen opvattingen over de stand van zaken, terwijl normatieve stellingen gaan over hoe het zou moeten zijn. Een voorbeeld van een descriptieve stelling is: 'Armoede bestaat niet in Nederland.' Een voorbeeld van een normatieve stelling is: 'De politiek schiet schromelijk tekort in het bestrijden van de armoede in ons land.'

Wanneer een stelling niet de visie van de respondent representeert, zal dit uit de sortering blijken. De afwijking van de steekproef ten opzichte van het persoonlijke denkbeeld wordt gecorrigeerd doordat de respondent zelf een rangorde aanbrengt in de stellingen. Om er echter voor te zorgen dat de geselecteerde stellingen niet te veel afwijken van de visie van de respondenten, zijn de 45 voorlopige stellingen voorgelegd aan de eerste vijf HR-managers en vier maatschappelijk werkers met wie semigestructureerde interviews zijn afgenomen. Op basis van de terugkerende thema's met betrekking tot armoede in de geanalyseerde mediaberichten, is een korte vragenlijst opgesteld. De respondenten is gevraagd naar hun visie op armoede en armen in Nederland. De volgorde van de vragen varieerde per interview en er is ruimte geboden aan de respondenten om zelf onderwerpen aan te snijden.

De negen interviews zijn op twee manieren gebruikt: ten eerste als aanvulling op de tekstanalyse, om zo de relevante uitingen over armoede te achterhalen. Ten tweede dienden de interviews als toets van de voorlopige selectie van stellingen en zijn deze gebruikt om de selectie en formulering van de stellingen aan te passen. Daartoe is aan het einde van elk interview een voorlopige selectie van stellingen voorgelegd. Door de respondenten te vragen hun overwegingen tijdens de sortering expliciet te maken en daarop te reflecteren, is gekeken of zowel de inhoud als de formulering van de stellingen aansluit bij de betekenisgeving van de respondenten. De interviews zijn opgenomen, getranscribeerd en geanalyseerd in Atlas.ti op dezelfde wijze als eerder is beschreven bij de tekstanalyse. Op basis hiervan zijn de 45 voorlopige stellingen aangepast en aangevuld tot de 49 definitieve stellingen die zijn gebruikt in de online Q-sortering.⁵

Selectie en werving respondenten

De deelnemers zijn geselecteerd op basis van opleidingsniveau en beroep (Lamont 1992). Alle respondenten zijn hoogopgeleid en bekleden een positie met enige

4 Het trekken van een aselechte steekproef is niet wenselijk, omdat de kans dan aanwezig is dat sommige thema's niet in de steekproef voorkomen (Brown 1980).

5 Voor een typische Q-studie zijn veertig tot tachtig stellingen nodig. De reden hiervoor is dat minder dan veertig stellingen doorgaans de lading van het onderzochte onderwerp niet dekken en respondenten over het algemeen niet meer dan tachtig stellingen kunnen verwerken (Watts en Stenner 2005). Een overzicht van alle stellingen en hun Q-scores is op te vragen bij de auteur.

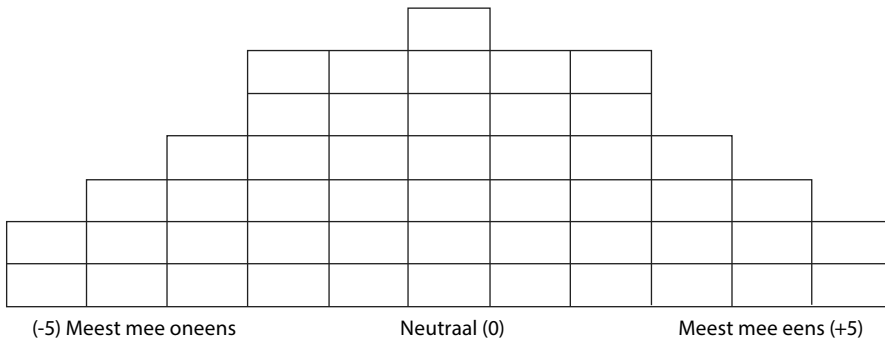
mate van invloed op anderen. Op basis van het beroep dat de respondenten uitoefenen, zijn zij ingedeeld in twee groepen die afzonderlijk worden geanalyseerd. De respondenten binnen de eerste groep vervullen allemaal een functie in een organisatie die betrekking heeft op personeelsmanagement zoals HR-managers en medewerkers personeelsbeleid. De tweede groep bestaat uit maatschappelijk werkers of aanverwante beroepen zoals begeleiders bij re-integratiebureaus en sociaalpedagogisch hulpverleners. Alle respondenten hebben een relatief invloedrijke positie doordat zij adviseren, beoordelen, selecteren en beslissingen nemen die van invloed zijn op het leven van anderen. Verwacht wordt dat maatschappelijk werkers meer ervaring met armoede hebben in hun professionele omgeving. Om dit te controleren is tijdens de interviews en aan het einde van de online Q-studie de vraag gesteld wat de persoonlijke en professionele ervaringen met armoede zijn.

Alle participanten zijn verkregen met behulp van *snowball sampling*. De eerste deelnemers zijn gevonden in de directe omgeving. Vervolgens is via hen contact gezocht met andere respondenten. De HR-managers zijn werkzaam in diverse sectoren, van (semi-)overheid tot industrie en van onderwijs tot ICT. De maatschappelijk werkers zijn onder andere werkzaam bij gemeenten, zorginstellingen, het onderwijs en re-integratiebureaus. De eerste vijf HR-managers en vier maatschappelijk werkers zijn geïnterviewd. Zij hebben zowel een tussentijdse Q-sortering gedaan aan het einde van het interview, als de uiteindelijke online Q-sortering. De overige 40 respondenten hebben enkel de online Q-sortering gedaan. In totaal hebben 49 respondenten de online Q-sortering gedaan, bestaande uit 25 HR-managers en 24 maatschappelijk werkers.

Q-sortering en factoranalyse

Met behulp van een online Q-sortering, is respondenten gevraagd een aantal stellingen over armoede te rangschikken. Eerst dienden zij alle stellingen in drie groepen in te delen: 'mee oneens', 'neutraal' en 'mee eens'. Vervolgens is gevraagd de stellingen preciezer te ordenen in een vooraf vastgelegd kader (zie figuur 1). Hiertoe moeten de respondenten de stellingen steeds met elkaar vergelijken en deze in relatie tot elkaar ordenen. Zij onthullen daarmee hun subjectieve visie op armoede en positioneren zich in het geheel van uitingen omtrent dit verschijnsel (Van Exel en De Graaf 2005).

De twee stellingen waarmee de respondent het 'meest mee oneens' is, krijgen de score -5. De drie stellingen waarmee de respondent het vervolgens het 'meest mee oneens' is, krijgen de score -4, enzovoorts. De zeven stellingen die de respondent in het midden plaatst, ontvangen de score 0. Andersom krijgen de twee stellingen waarmee de respondent het 'meest mee eens' is de score +5. De drie stellingen waarmee de respondent het vervolgens het 'meest mee eens' is, krijgen de score +4, enzovoorts. Deze scores worden gebruikt voor statistische analyse.

Figuur 1 Q-sortering

De sorteringen van alle respondenten zijn geanalyseerd met behulp van PQMethod-software⁶ en onderworpen aan factoranalyse met Varimax-rotatie. De factoren vormen 'ideaaltypen' van sorteringen en zijn geïnterpreteerd door te kijken naar de ordening van de stellingen die hierbij hoort. Daarnaast zijn de onderlinge verschillen tussen de factoren bekeken. Tot slot zijn de argumenten die de respondenten hebben gegeven bij hun 'extreme' keuzes ('meest mee oneens' en 'meest mee eens') meegenomen bij de interpretatie.

Het verschil met de gebruikelijke factoranalyse, waarbij een beperkt aantal tests of enquêtevragen worden afgenomen bij een groot aantal mensen, is dat bij de Q-methode een beperkt aantal mensen aan een groot aantal tests wordt onderworpen. Anders gezegd: we verwachten meer inspanning van iedere respondent (Stephenson 1935). Bij factoranalyse brengt de techniek een rangorde aan in de resultaten. Bij de Q-methode dient iedere respondent echter een rangorde aan te brengen in een aantal stellingen en wordt factoranalyse gebruikt om *de samenhang tussen deze rangordes* te onderzoeken. Aan respondenten wordt niet gevraagd de stellingen afzonderlijk van elkaar te beoordelen en te bepalen in hoeverre zij het met de stelling eens of oneens zijn, maar wordt juist gevraagd de stellingen steeds met elkaar te vergelijken en te bepalen met welke stelling de respondent het meer eens of oneens is *ten opzichte van* de andere stellingen. Dit gegeven, in combinatie met de manier waarop de stellingen voor de Q-sortering worden geformuleerd, maakt dat de Q-methode een waardevolle bijdrage kan leveren aan onderzoek naar opvattingen over armoede.

De geïdentificeerde patronen vormen de factoren en worden in deze studie 'denkbeelden' genoemd. Als alle mensen een idiosyncratische mening hebben, is het niet mogelijk correlaties tussen de verschillende sorteringen te vinden. Als er echter wel significante correlaties gevonden worden, kunnen we achterhalen welke 'denkbeelden over armoede' bestaan. De vraag in deze studie is dus niet 'wie denkt wat?' en 'waarom is dat zo?', maar: zijn er patronen te ontdekken in de manier waarop respondenten stellingen over armoede sorteren, en hoe zien die

6 Zie: <http://schmolck.userweb.mwn.de/qmethod/downpqwin.htm>.

patronen er dan uit? Het doel is deze patronen, of denkbeelden over armoede, te beschrijven en interpreteren.

Denkbeelden over armoede: tussen solidariteit en eigen verantwoordelijkheid

Er zijn drie denkbeelden onder HR-managers en drie denkbeelden onder maatschappelijk werkers onderscheiden (zie tabel 3 en 4).⁷ De groepen respondenten zijn los van elkaar geanalyseerd om te achterhalen welke denkbeelden over armoede bestaan onder beide groepen en deze vervolgens met elkaar te vergelijken. De veronderstelling is dat maatschappelijk werkers meer ervaring hebben met armoede en daarom andere denkbeelden hebben dan HR-managers. De sorteringen van respondenten die significant laden op een factor hebben overeenkomstige patronen. Een factor is een 'ideaaltypische' weergave van een bepaalde sortering van de stellingen: een denkbeeld.

Om de denkbeelden te beschrijven worden stellingen en hun factorscores aangehaald. Stellingen kunnen een score van -5 (meest mee oneens) tot +5 (meest mee eens) hebben (zie figuur 1). Stelling 1 heeft in denkbeeld HR1 bijvoorbeeld een score van +2. Dit wordt in de beschrijving van het eerste denkbeeld dan genoteerd als (S1:+2). De respondenten die de betreffende stelling onder 'meest mee oneens' of 'meest mee eens' hebben gesorteerd, hebben deze keuze toegelicht. Deze reacties zijn gebruikt om de denkbeelden te interpreteren en worden aangeduid met het nummer van de respondent wiens reactie wordt geciteerd. Een citaat van HR-manager 1 eindigt bijvoorbeeld met (HR1) en maatschappelijk werker 1 met (MW1).

Tabel 3 *Factormatrix HR-managers*

HR-manager	Factorlading		
	HR 1	HR 2	HR 3
1	0,12	0,53*	0,09
2	0,52*	0,09	0,50
3	0,28	0,37	0,53*
4	0,15	0,53	0,52
5	0,83*	0,12	0,23
6	0,81*	0,31	-0,03
7	0,79*	-0,02	0,27
8	0,52	0,60*	0,19
9	0,40	0,47	0,16

7 Gebruikelijk worden alleen de factoren meegenomen met een eigenvalue van ten minste 1,00 omdat factoren met een lagere eigenvalue als niet-significant worden beschouwd. Omdat dit theoretisch gezien arbitrair is, de intentie is immers om patronen in denkbeelden te ontdekken, wordt daarnaast gekeken naar het aantal sorteringen die significant laden op een bepaalde factor (Brown 1980: 34). Bij factor HR 3 geldt dat voor 6 van de 25. Daarom is ervoor gekozen deze factor te behouden, ondanks de eigenvalue van 0,95.

Tabel 3 (Vervolg)

HR-manager	Factorlading		
	HR 1	HR 2	HR 3
10	0,42	0,37	0,56*
11	0,73*	0,33	0,14
12	0,51	0,38	0,24
13	0,63*	0,34	0,28
14	0,59*	0,32	0,41
15	0,52*	0,20	0,49
16	0,71*	0,08	0,24
17	0,61*	0,07	0,18
18	0,07	0,56*	0,46
19	-0,01	0,72*	0,23
20	0,42	0,53*	0,37
21	0,32	0,54*	0,35
22	0,13	0,37	0,58*
23	0,07	0,35	0,68*
24	0,38	0,22	0,54*
25	0,27	0,06	0,53*
% Expl. Variance	25%	15%	15%
Eigenvalue	10,76	2,07	0,95

* De sortering van de respondent laadt significant op de betreffende factor ($\alpha = 0,01$).

Tabel 4 Factormatrix maatschappelijk werkers

Maatsch. werker	Factorlading		
	MW 1	MW 2	MW 3
1	0,62	-0,08	0,56
2	0,10	0,11	0,69*
3	0,73*	-0,06	0,42
4	0,78*	-0,05	0,40
5	0,43	0,04	0,54*
6	0,27	0,31	0,57*
7	0,74*	-0,24	0,25
8	0,40	0,05	0,50*
9	0,60*	-0,04	0,44
10	-0,12	0,70*	0,04
11	0,68*	0,29	0,12
12	0,12	0,40	0,64*
13	0,66*	0,21	0,15
14	0,40	0,38	0,33

Tabel 4 (Vervolg)

Maatsch. werker	Factorlading		
	MW 1	MW 2	MW 3
15	-0,08	0,79*	0,05
16	0,41	0,39	0,31
17	0,35	-0,10	0,53*
18	0,35	0,12	0,42
19	0,68*	-0,30	0,38
20	0,19	0,16	0,31
21	0,71*	0,21	0,38
22	0,27	0,79*	0,25
23	0,70*	0,32	0,22
24	0,29	0,11	0,47*
% Expl, Variance	25%	12%	17%
Eigenvalue	9,16	2,72	1,00

*De sortering van de respondent laadt significant op de betreffende factor ($\alpha = 0,01$).

Denkbeeld HR 1: Armoede is uitsluiting

Dit denkbeeld ziet mensen als sociale wezens, ingebed in de samenleving, waarin we iedereen een plaats moeten geven (S4:+3). Armoede hangt hier nauw samen met uitsluiting. De stelling 'armoede en sociale uitsluiting moeten bestreden worden' wordt in dit denkbeeld het hoogst gewaardeerd (S42:+5). Bovendien is dit het enige van alle zes de denkbeelden dat de stelling 'sociale participatie, zoals lidmaatschap van een vereniging of club en eens in de maand uitgaan, behoort tot de eerste levensbehoeften' onderschrijft (S1:+2). Een respondent reageerde hierop als volgt:

'Arme mensen vereenzamen en raken verwijderd van de dynamiek van de maatschappij, waardoor ze verder wegzakken.' (HR17)

De stelling 'voordat je in aanmerking komt voor een bijstandsuitkering moet je verplicht luxegoederen zoals een flatscreentelevisie, spelcomputer en smartphone verkopen' wordt in dit denkbeeld het sterkst afgewezen (S37:-4). Als reactie hierop schreef een respondent het volgende:

'Dat is een stelling die gebaseerd is op sentimenten en leidt tot verdere uitsluiting.' (HR7)

In deze visie staat onderlinge solidariteit centraal. Deze heeft niet alleen betrekking op Nederlanders, maar ook op immigranten. De stelling 'om minder armoede in Nederland te hebben, moeten we de immigratiestroom beperken' (S5:-4) wordt binnen deze visie afgewezen. Dat geldt ook voor de stelling 'het geven van uitke-

ringen aan asielzoekers gaat ten koste van Nederlanders die financiële hulp nodig hebben' (S9:-5). Een respondent reageerde hierop als volgt:

'Mensen zijn mensen waar ze ook vandaan komen. Asielzoekers hebben ook zo hun problematiek.' (HR17)

In dit perspectief kunnen we het mensen niet zonder meer aanrekenen dat zij arm zijn (S25:-3, S14:-3, S31:-2). Als reactie op stelling 31 schreef een respondent:

'Dit vooronderstelt dat het mensen verwijtbaar is dat ze in deze situatie zitten. Daarmee ben ik het hartgrondig oneens.' (HR6)

Armoede hangt binnen dit denkbeeld eerder samen met structurele culturele of maatschappelijke omstandigheden, zoals het gezin waarbinnen iemand opgroeit (S36:+2), de veeleisende 24-uurseconomie (S26:+2) en de slecht georganiseerde hulpverlening (S11:+1).

Er wordt binnen dit denkbeeld veel belang gehecht aan het bestrijden en voorkomen van armoede, door mensen aan het werk te krijgen (S49:+5, S12:+4), onderwijs in te zetten (S45:+4) en mensen te stimuleren zichzelf te redden (S21:+4). De nadruk ligt op de waarde van arbeid, omdat het sociale uitsluiting voorkomt, positief bijdraagt aan de ontwikkeling en eigenwaarde van mensen en de zelfredzaamheid vergroot, zoals blijkt uit onderstaande reactie:

'Betaalde arbeid staat voor deelname aan het arbeidsproces, de samenleving, verhoging van eigenwaarde en betere kansen voor zelfredzaamheid.' (HR11)

Denkbeeld HR 2: Je hebt het heft in eigen hand

In dit denkbeeld ligt de nadruk op eigen verantwoordelijkheid. De eisen die mensen stellen en de keuzes die zij maken zijn bepalend voor hun situatie. Als je minder geld hebt, moet je andere prioriteiten stellen. Dit denkbeeld ondersteunt het meest het idee dat veel mensen verwend zijn en allerlei luxegoederen willen kopen zonder ervoor te hoeven werken (S28:+5). Daarnaast wordt de stelling 'iedereen moet minstens een week per jaar op vakantie kunnen' volledig afgewezen (S20:-5).

'Vakantie is ook een luxegoed. Je kunt heel goed tegen een lage prijs dagjes uitgaan en vakantie vieren in je eigen tuin.' (HR18)

Hier wordt verondersteld dat iedereen een tuin heeft. Als je minder te besteden hebt, ben je niet meteen arm. De nadruk ligt op armoede als iets waar je zelf betekenis aan geeft (S32:+3).

'Het is maar net wat jij belangrijk vindt in je leven. Daarom kies je zelf wat in jouw leven waardevol is. Dat kan iets materieels zijn, maar ook iets anders.

Dus laten we vooral geen algemene norm voor armoede of rijkdom hanteren.’ (HR19)

In tegenstelling tot het vorige denkbeeld, staat dit denkbeeld neutraal ten opzichte van de stelling ‘armoede is een belangrijk probleem’ (S48:0). In Nederland hoeft niemand armoede te lijden (S47:+4), maar toch wordt verondersteld dat armoede altijd zal bestaan (S38:+4). Dit is te wijten aan individueel gedrag.

‘De belangrijkste oorzaak van armoede is een slechte balans tussen inkomsten en uitgaven. Mensen moeten hun uitgavenpatroon aanpassen als er om de een of andere reden minder inkomsten zijn. Vaak gebeurt dit niet of te laat waardoor er schulden en later armoede ontstaan.’ (HR8)

Binnen deze visie is er in Nederland sprake van een vangnet dat armoede voorkomt en wordt de stelling ‘de politiek schiet schromelijk tekort in het bestrijden van de armoede in ons land’ niet ondersteund (S7:-2). Armoede is geen gevolg van politieke, maatschappelijk of structurele omstandigheden. Het idee ‘als we iedereen een kans willen geven, moeten we iets doen aan de gigantische inkomensverschillen’ wordt ook niet onderschreven (S39:-3).

‘Inkomensverschillen zijn geen oorzaak van armoede, misschien maakt het de ongelijkheid groter, maar ik denk niet dat hogere inkomens moeten inboeten om het geheel gelijkter te verdelen.’ (HR1)

Armoede heeft binnen dit denkbeeld een financiële betekenis. De stelling ‘sociale participatie, zoals lidmaatschap van een vereniging of club en eens in de maand uitgaan, behoort tot de eerste levensbehoeften’ wordt binnen dit denkbeeld het sterkst afgewezen (S1:-4). Net als in het vorige denkbeeld wordt belang gehecht aan arbeid (S49:+5, S12:+2). In tegenstelling tot het vorige denkbeeld wordt hier de stelling ‘het is oneerlijk dat sommige mensen werken voor een minimumloon terwijl anderen niet werken en evenveel of zelfs meer geld krijgen door een uitkering’ onderschreven (S41:+4).

‘Werken zou moeten worden beloond, anderzijds zouden mensen zich ook moeten realiseren dat je door te werken je kansen vergroot en geld op korte termijn niet het belangrijkste is.’ (HR18)

Denkbeeld HR 3: Gestuurde eigen verantwoordelijkheid

Meer dan in het eerste denkbeeld wordt armoede binnen dit denkbeeld als een belangrijk probleem gezien (S48:+4) en moet het bestreden worden door mensen te stimuleren zichzelf te redden (S21:+5). Hierbij speelt net als in het tweede denkbeeld de eigen verantwoordelijkheid een belangrijke rol (S34:+3).

‘Ik geloof in eigen verantwoordelijkheid van mensen. Alleen dan zal echte verandering plaatsvinden vanuit eigen overtuiging en zal deze verandering ook blijvend zijn.’ (HR3)

De nadruk ligt in dit denkbeeld echter op regelgeving. Mensen die een bijstandsuitkering ontvangen moeten verplicht werken of vrijwilligerswerk doen (S16:+2), schulden moeten voorkomen worden door strengere regelgeving (S29:+2) en arme mensen moeten gedwongen worden om beter hun best te doen om uit hun situatie te komen (S44:+1). Mensen zijn zelf verantwoordelijk, maar hebben wel sturing nodig.

Net als in de vorige twee denkbeelden wordt ook hier belang gehecht aan arbeid (S49:+5, S12:+3). In tegenstelling tot het eerste en in overeenstemming met het tweede denkbeeld wordt arbeid hier niet gewaardeerd omdat het bijdraagt aan het voorkomen van sociale uitsluiting, maar omdat het inkomen verschaft. Armoede heeft binnen dit denkbeeld de meest financiële betekenis: het betreft niet enkel individuele economische waarde, maar ook waarde op macroniveau.

‘Hoe meer mensen aan het werk zijn, hoe minder armoede er is en hoe minder uitkeringen er verschaft hoeven te worden.’ (HR25)

‘Werk betekent inkomen, zelfredzaamheid en daarmee de mogelijkheid om uit de armoede te komen. Daarnaast is het beter voor de economie en de schuldenlast van Nederland.’ (HR10)

Denkbeeld MW 1: We moeten armen ondersteunen

Binnen dit denkbeeld wordt de stelling ‘armoede bestaat niet in Nederland’ volledig afgewezen (S18:-5). Het wordt gezien als een belangrijk probleem (S48:+4, S13:+5). Binnen dit perspectief wordt kritisch naar armoede gekeken als maatschappelijk probleem dat structurele oorzaken heeft (S39:+3, S26:+2, S36:+2, S30:-2). Net als in denkbeeld HR1 staat solidariteit centraal (S42:+4, S24:-3). De stelling ‘we moeten alles in het werk stellen om iedereen een plaats te geven in de samenleving’ wordt binnen dit denkbeeld het meest ondersteund (S4:+5).

‘Het is belangrijk om de maximale capaciteiten van mensen te benutten. Deze zijn voor iedereen anders en ik geloof dat er voor iedereen een plekje in deze maatschappij is, mits we daar ruimte voor creëren.’ (MW21)

Net als in denkbeeld HR1 geldt dit niet enkel ten opzichte van Nederlanders (S5:-4, S9:-4).

‘Er is meer dan genoeg voor iedereen en we zijn allemaal wereldburgers met allemaal dezelfde rechten. De wet van de communicerende vaten houdt vanzelf op als alles eerlijk verdeeld is.’ (MW7)

Armoede en sociale uitsluiting moeten volgens dit denkbeeld collectief bestreden worden, maar in tegenstelling tot denkbeeld HR1 moet die ondersteuning voornamelijk vanuit de overheid worden georganiseerd. Het idee dat we het mensen te gemakkelijk maken door ze een bijstandsuitkering te geven wordt niet onderschreven.

'Niet iedereen heeft invloed op het feit dat ze in de bijstand komen. Niemand wil dat graag (is mijn uitgangspunt). Gelukkig zijn deze uitkeringen er, zodat je nog enigszins mogelijkheden hebt.' (MW3)

'In mijn werk zie ik dat er een steeds grotere groep problemen heeft met het hoofd boven water te houden in de huidige maatschappij. (...) We zijn verplicht om deze groep, die extra ondersteuning nodig heeft om een plek op de arbeidsmarkt te verkrijgen, ondersteuning te bieden.' (MW4)

Ook de stellingen 'als mensen die een uitkering ontvangen en onder de armoedegrens leven eens gaan solliciteren en werken zullen ze wel geld hebben' (S31:-3) en 'mensen die een uitkering ontvangen en onder de armoedegrens leven, liggen liever lui op de bank tv te kijken dan dat ze gaan werken om meer inkomsten te krijgen (S14:-4) worden verworpen. Aan arbeid wordt wel belang gehecht (S49:+4, S12:+3). Binnen deze visie draagt de overheid verantwoordelijkheid voor het oplossen van armoede (S7:+2, S23:-2).

'Er wordt alleen maar meer bezuinigd op de vlakken waar mensen met minder inkomen juist problemen hebben. Daarnaast wordt het gat tussen "arm en rijk" almaar groter. Er zou meer ingestoken moeten worden op hulp en zelfredzaamheid van de armeren.' (MW3)

Denkbeeld MW 2: Willen is kunnen

Binnen dit denkbeeld ligt, net als in denkbeeld HR2 en HR3, de nadruk op eigen verantwoordelijkheid. De stelling 'armoede moet bestreden worden door mensen te stimuleren zichzelf te redden' wordt binnen dit denkbeeld het meest onderschreven (S21:+5). De overheid hoeft in deze visie niet meer verantwoordelijkheid te nemen dan ze al doet (S7:-4, S23:+4, S11:-3).

'Ik denk dat de politiek genoeg doet, voorzieningen schept. Mensen moeten zelf aanpakken en niet lijdzaam gaan zitten wachten tot hun probleem door een ander wordt opgelost.' (MW10)

De nadruk ligt binnen dit denkbeeld op arbeid (S49:+4, S12:+3) en niet op onderwijs (S45:-2). Ook moeten mensen die een bijstandsuitkering ontvangen binnen deze visie verplicht werken of vrijwilligerswerk doen (S16:+5). Een respondent schreef als reactie op deze stelling:

'Het gaat hier om mensen die wel KUNNEN werken. Er is een verschil tussen kunnen en willen. Wanneer iemand wel kan, kunnen zij vrijwilligerswerk doen etc. Eventueel als opstap naar betaald werk.' (MW22)

De stelling 'we maken het mensen te gemakkelijk door ze een bijstandsuitkering te geven' wordt alleen binnen dit denkbeeld onderschreven (S24:+3). Hetzelfde geldt voor de stelling 'als je echt wilt kun je uit armoede komen' (S34:+3). In tegenstelling tot alle andere denkbeelden, ondersteunt deze de stelling 'armoede

is meestal tijdelijk' (S30:+1). Armoede wordt hier niet in verband gebracht met maatschappelijke of structurele omstandigheden (S26:-3, S39:-4).

Denkbeeld MW 3: Armoede zal altijd bestaan

Net als in denkbeeld MW1, wordt hier de stelling 'armoede bestaat niet in Nederland' het sterkst afgewezen (S18:-5) en wordt armoede als een belangrijk probleem gezien (S48:+4) dat bestreden moet worden (S42:+3). Armoede is volgens dit denkbeeld iets wat altijd zal bestaan (S38:+5) en het is te wijten aan de samenleving als geheel, waarin sommige mensen zich niet alleen kunnen redden.

'Mijns inziens is de maatschappij dusdanig ingericht dat armoede altijd zal bestaan. Men wordt bijna aangeraden om een lening te treffen en om alles op afbetaling aan te schaffen. Men krijgt het gevoel als men niet meedoet met de consumptiemaatschappij wordt men bijna als paria behandeld in plaats van weldenkend.' (MW24)

'Het kunnen er wel minder worden maar sommige mensen lukt het niet zelfstandig voor zichzelf op te komen en vallen na hulp weer terug in armoede.' (MW2)

Net als in denkbeeld HR1 en MW1 is hier sprake van solidariteit (S4:+3, S8:+3, S42:+3) en wordt de nadruk gelegd op de gemeenschap. We zijn niet alleen verantwoordelijk voor onszelf, maar ook voor elkaar (S8:+3). De gemeenschapszin in dit denkbeeld blijkt uit de hoogste score op de stelling 'het is goed dat werkende mensen naar draagkracht meebetalen aan armoedebestrijding door middel van belastingen' (S27:+4) en de stelling 'het is goed dat de voedselbank bestaat, omdat mensen die hiervan gebruik maken deze hulp hard nodig hebben' (S19:+4). Hierop reageerde een respondent als volgt:

'Niemand wil vragen om zijn voedsel. Deze noodvoorziening is voor zeer serieuze problemen. Het stimuleert burgers om te helpen door het uitgebreide systeem van vrijwilligers. De contacten tussen vragers en gevers voorkomt isolatie.' (MW8)

In tegenstelling tot de andere denkbeelden, ligt de nadruk hier minder sterk op arbeid (S49:+2, S12:+1), want een baan alleen lost armoede niet op (S35:+4).

Overeenstemming tussen denkbeelden: activering, zelfredzaamheid en het belang van (betaalde) arbeid

Activering is een centraal thema dat in alle denkbeelden terugkomt. Dit betreft soms activering van de samenleving als geheel en soms die van de armen zelf (al dan niet via de overheid). Ook wordt het idee dat arbeid bijdraagt aan de oplossing voor armoede breed gedragen (S12, 16 en 49). Bij alle denkbeelden onder HR-managers wordt aan de stelling 'we moeten meer mensen aan het werk krijgen' zelfs de hoogste score toegekend ('meest mee eens'). Binnen het thema activering speelt zelfredzaamheid een belangrijke rol. De stelling 'armoede moet

bestreden worden door mensen te stimuleren zichzelf te redden' wordt binnen alle denkbeelden ondersteund. Deze stelling kreeg binnen twee van de zes denkbeelden zelfs de hoogste score. In lijn hiermee bestaat overeenstemming tussen de denkbeelden met betrekking tot de perceptie op mensen die in armoede leven. Zij zijn niet zwak en hulpbehoevend, onbetrouwbaar of lui (S14, 15 en 17). Armoede wordt ook niet gezien als een kwestie van pech of individueel falen (S10 en 43).

Sociaal bewustzijn: erkenning, problematisering en politisering

Alle denkbeelden zijn weergegeven in tabellen 5 en 6. Tussen de denkbeelden bestaat consensus over het bestaan van armoede als probleem in Nederland. De argumentatie hiervoor verschilt echter. Bovendien is er alleen bij denkbeeld MW1 en HR3 sprake van politisering.

Denkbeeld MW1 ziet armoede als principieel probleem van sociale rechtvaardigheid. Er zou geen armoede moeten bestaan omdat iedereen evenveel recht heeft op een goed bestaan. Armoede wordt veroorzaakt door de samenleving en moet door emancipatie van armen via sociale voorzieningen vanuit de overheid worden opgelost. In navolging van en aanvulling op Iyengar (1989) noem ik dit het geleide emancipatiemodel.⁸ Denkbeeld HR3 ziet armoede als pragmatisch probleem: armoede kost geld, enerzijds omdat het aantal bijstandsuitkeringen en de schuldenlast zorgen voor financiële druk op de samenleving, anderzijds omdat we inkomen mislopen doordat een deel van de samenleving niet bijdraagt aan de economie. De oorzaak voor armoede ligt binnen dit denkbeeld bij het individu, maar de oplossing ligt bij de overheid. Echter, dit is niet zo om principiële redenen, maar vanuit 'welbegrepen eigenbelang': alleen via de overheid kunnen we armen dwingen hun eigen verantwoordelijkheid te nemen en zo een bijdrage te leveren aan de samenleving. Dit denkbeeld past daarom binnen een paternalistisch model.

Bij de overige vier denkbeelden is geen sprake van politisering. Binnen denkbeeld MW2 wordt armoede gezien als een gevolg van morele individuele tekortkomingen, met name gebrek aan wilskracht. Het is binnen dit denkbeeld uit principe niet de verantwoordelijkheid van de overheid om het probleem op te lossen, dat moeten armen zelf doen. Dit denkbeeld past binnen een moralistisch individueel model.⁹ Denkbeeld HR2 komt grotendeels overeen met het voorgaande denkbeeld, maar verschilt in het type individuele tekortkomingen waaraan armoede wordt toegeschreven. Binnen dit denkbeeld is armoede namelijk te wijten aan praktische individuele tekortkomingen (verkeerde keuzes). Het is bovendien het enige denkbeeld dat armoede in subjectieve termen definieert. In dit denkbeeld wordt armoede gezien als een keuze: het is een keuze om jezelf als arm te zien en te bepalen hoe je ermee omgaat. Dit denkbeeld past daarom binnen een autonoom individueel model.

8 Deze naam is geïnspireerd op wat Duyvendak (1997) 'geleide zelfontplooiing' noemt.

9 Hierin wordt afgeweken van wat Grusky en Ryo (2006) onder moralistisch verstaan, omdat er in dit geval wel sprake is van problematisering (op morele gronden), waar dat bij Grusky en Ryo niet het geval is bij dit type.

Tabel 5 *Sociaal bewustzijn*

PROBLEMATISERING				
	Sociale rechtvaardigheid	'Welbegrepen eigenbelang'	Eigen verantwoordelijkheid	Onderlinge solidariteit
POLITISERING				
Principiële politisering	<i>We moeten armen ondersteunen (MW 1)</i>			
Pragmatische politisering		<i>Gestuurde eigen verantwoordelijkheid (HR 3)</i>		
Principiële depolitisering			<i>Willen is kunnen (MW 2) Je hebt het heft in eigen hand (HR 2)</i>	
Pragmatische depolitisering				<i>Armoede is uitsluiting (HR 1) Armoede zal altijd bestaan (MW 3)</i>

Gebaseerd op De Swaan et al. (2000).

Tot slot ligt de nadruk bij denkbeelden HR1 en MW3 op onderlinge solidariteit, maar wordt overheidsingrijpen niet gezien als bijdrage aan de oplossing van het probleem. Denkbeeld HR1 is het enige denkbeeld dat armoede in termen van beperkingen en mogelijkheden begrijpt. Het ziet de oorzaak van armoede in de organisatie van de samenleving. Daar moet dan ook de oplossing worden gezocht: de nadruk ligt op de gemeenschap. Dit denkbeeld past daarom in een autonoom sociaal model. Denkbeeld MW3 beschouwt oncontroleerbare sociale ontwikkelingen als de oorzaak van armoede, ziet dientengevolge geen mogelijke oplossingen voor dit probleem en past daarom in een fatalistisch sociaal model.

Contact met armen

Maatschappelijk werkers hebben vaker dan HR-managers aangegeven op professioneel gebied ervaring met armoede en contact met armen te hebben. Persoonlijke ervaringen worden regelmatig ingezet ter onderbouwing van opvattingen, maar deze leiden niet tot een duidelijk op ervaring gebaseerd onderscheid. Er is sprake van overlap en diversiteit binnen en tussen beide groepen. Zowel binnen de groep HR-managers als binnen de groep maatschappelijk werkers bestaan denkbeelden die de nadruk leggen op structurele factoren, sociale rechtvaardigheid en solidariteit alsmede denkbeelden waarbij de eigen verantwoordelijkheid en 'welbegrepen eigenbelang' vooropstaan.

Tabel 6 *Modellen voor toeschrijving verantwoordelijkheid oorzaak en oplossing armoede**

Model	Denkbeeld	Oorzaak armoede	Oplossing armoede
Geleide emancipatiemodel	<i>We moeten armen ondersteunen (MW 1)</i>	Organisatie samenleving	Verantwoordelijkheid overheid: voorzieningen
Paternalistisch model	<i>Gestuurde eigen verantwoordelijkheid (HR 3)</i>	Individuele tekortkomingen (zowel praktisch als moreel)	Verantwoordelijkheid overheid: regelgeving
Autonoom sociaal model	<i>Armoede is uitsluiting (HR 1)</i>	Organisatie samenleving	Verantwoordelijkheid maatschappelijk middenveld
Autonoom individueel model	<i>Je hebt het heft in eigen hand (HR 2)</i>	Praktische individuele tekortkomingen	Individuele verantwoordelijkheid
Moralistisch individueel model	<i>Willen is kunnen (MW 2)</i>	Morele individuele tekortkomingen	Individuele verantwoordelijkheid
Fatalistisch sociaal model	<i>Armoede zal altijd bestaan (MW 3)</i>	Oncontroleerbare sociale ontwikkelingen	Geen oplossing mogelijk

Gebaseerd op Iyengar (1989); Lepianka (2007); Van Oorschot en Halman (2000).

Conclusie en discussie

De zes geïdentificeerde denkbeelden over armoede zijn deels in overeenstemming met elkaar, maar er is ook sprake van contrast. Binnen alle denkbeelden wordt armoede gezien als probleem, maar de niet-arme leden van de samenleving worden niet per definitie als medeverantwoordelijk gezien voor de oplossing ervan. Dit verklaart waarom mensen hieraan niet altijd een bijdrage willen leveren. Bovendien blijkt uit de resultaten dat het leveren van een bijdrage niet altijd als haalbaar wordt gezien. Bij de helft van de denkbeelden is sprake van 'sociaal bewustzijn' (De Swaan et al. 2000), bij de andere helft niet. Vanuit *MW1: We moeten armen ondersteunen* en *HR3: Gestuurde eigen verantwoordelijkheid* kunnen we politieke actie verwachten die ertoe kan bijdragen dat armoede, en daarmee ongelijkheid in Nederland wordt verminderd, al dan niet via sociale voorzieningen of regelgeving. Bij *HR1: Armoede is uitsluiting* speelt de overheid geen rol in de oplossing van armoede, maar lijkt het geloof in de 'participatiesamenleving' wel te bestaan. Vanuit dit denkbeeld is een bijdrage te verwachten vanuit het maatschappelijk middenveld. Denkbeelden *MW2: Willen is kunnen* en *HR2: Je hebt het heft in eigen hand* zijn als neoliberaal te classificeren. Hierbij ligt de nadruk uitsluitend op zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid en is weinig bijdrage te verwachten vanuit de niet-armen aan de oplossing voor armoede. Denkbeeld *MW3: armoede zal altijd bestaan*, tot slot, is pessimistisch en kenmerkt zich door een gebrek aan vertrouwen in de mogelijkheid om tot collectieve oplossingen te komen. Uiteraard sluit dat individuele actie op kleine schaal niet uit.

In tegenstelling tot de bevindingen van Lepianka (2007) en Wilson (1996) lijkt contact met armen geen rol te spelen in de denkbeelden over armoede. De reden hiervoor kan zijn dat niet is gevraagd of het contact met armen een positieve of

juist negatieve ervaring is geweest. Dat is een belangrijke tekortkoming van dit onderzoek. De bevinding dat er zowel sprake is van overlap en diversiteit binnen als tussen de groep HR-managers en maatschappelijk werkers, is op zichzelf al interessant. Dit impliceert dat groepen mensen die bepaalde sociale posities innemen niet ingedeeld kunnen worden op basis van hun denkbeelden over armoede. Er is daarom geen sprake van een gedeelde ideologie, een gedeelde cultuur van denken of een gedeelde klasse zoals Lamont (1992) veronderstelt met betrekking tot morele concepties van Franse en Amerikaanse leden van de hogere middenklasse. De vraag die echter onbeantwoord blijft, is hoe we kunnen verklaren dat mensen hun denkbeeld delen met sommigen, maar niet met anderen.

Het is opvallend dat de opvatting dat er in Nederland niet echt sprake is van armoede, zoals premier Rutte in 2011 stelde, in geen enkel denkbeeld terug te vinden is. Dat geldt eveneens voor het idee dat arme mensen gefaald hebben en zwak, hulpbehoevend, onbetrouwbaar of lui zijn, zoals de uitspraak van de VNO-NCW-voorzitter impliceerde. De consensus die is gevonden met betrekking tot het belang van activering, zelfredzaamheid en (betaalde) arbeid is echter minder verrassend, aangezien dit in lijn is met het huidige publieke en beleidsdiscours. Ook is het opmerkelijk dat voornamelijk uitkeringsontvangers (meer specifiek bijstandsgerechtigden) en immigranten (soms specifiek asielzoekers) centraal staan in de gevonden uitingen, zowel in de mediaberichten als in de door de respondenten gegeven toelichtingen. De discussie over wie recht heeft op ondersteuning betreft voornamelijk deze groepen. Kinderen, ouderen, zieken en gehandicapten worden vrijwel volledig buiten beschouwing gelaten. Dit wijst op een bevestiging van de bevindingen van Van Oorschot (2006): deze laatste groepen zijn meer vanzelfsprekend hulpbehoevend. Vervolgonderzoek zou daarom specifiek kunnen ingaan op denkbeelden over uitkeringsgerechtigden en immigranten. Waarom worden juist deze groepen expliciet genoemd als het gaat over armoede in Nederland?

De resultaten bevestigen ook grotendeels de bevindingen van Lepianka (2007). Er zijn voornamelijk denkbeelden gevonden waarin individuele of structurele verklaringen voor armoede dominant zijn. Slechts in één denkbeeld zijn sociaal fatalistische verklaringen terug te vinden. Opvallend is dat geen van de denkbeelden individueel fatalistische verklaringen omvat. Onbeheersbare individuele omstandigheden lijken geen rol te spelen in denkbeelden over armoede: mensen hebben altijd nog een keuze, zo is de gedachte. Zelfs wanneer armoede in subjectieve termen wordt gedefinieerd, gaat dit op: het is een keuze om jezelf als arm te zien. Het is van belang om te achterhalen of dit idee breder gedragen wordt, of dit ook op andere verschijnselen van toepassing is (zoals bepaalde ziekten) en hoe we dit kunnen verklaren. Het impliceert namelijk dat mensen altijd iets kunnen doen aan hun situatie en zij nooit gevrijwaard zijn van het zoeken naar oplossingen en ondernemen van actie.

Waarom is in Nederland sprake van de mate van sociale ongelijkheid zoals wij die kennen, terwijl tegelijkertijd wordt erkend en geproblematiseerd dat er mensen zijn die in armoede leven? De resultaten laten zien dat er enerzijds een basis is voor verbondenheid en bereidheid om armoede gezamenlijk aan te pakken, met behulp van particuliere initiatieven, sociale voorzieningen of regelgeving. Deze

ideeën kunnen vorm krijgen in beleid en omgezet worden in handelingen. De resultaten laten echter ook zien dat ideeën over eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid, die vaak gezien worden als kenmerkend voor het 'neoliberale tijdperk' waarin wij leven, weerklank vinden. De nadruk op solidariteit aan de ene kant en eigen verantwoordelijkheid aan de andere kant leidt ertoe dat op verschillende manieren wordt omgegaan met en gereageerd op armoede en armen, zowel in dagelijkse praktijken als via sociaal beleid. Dominantie van een van beide typen denkbeelden kan daarom verstrekkende gevolgen hebben voor de reproductie van armoede en sociale ongelijkheid.

Niet-armen leveren om pragmatische of principiële redenen niet altijd een bijdrage aan veranderingen van de status quo. Het is enerzijds een principiële kwestie: het is niet aan niet-armen om bij te dragen aan het oplossen van armoede, dat moeten arme mensen zelf doen. Anderzijds is het een pragmatische kwestie: door oncontroleerbare sociale ontwikkelingen is het onhaalbaar om er vanuit de kant van de niet-armen (al dan niet via de overheid) iets aan te doen. Vervolgonderzoek zou gericht moeten zijn op het verklaren van deze principiële en pragmatische opvattingen over de oplossing van armoede.

Het is bovendien essentieel om te achterhalen hoe betekenis wordt gegeven aan het fenomeen 'armoede' door andere groepen in Nederland en door groepen in andere landen. Er zijn andere beroepen denkbaar waarin het nemen van beslissingen die van invloed zijn op anderen onderdeel is van het werk, zoals onderwijzers en ambtenaren, maar ook mensen die werkzaam zijn in de media. De denkbeelden van deze mensen zijn evenzeer van belang om het voortbestaan van armoede en ongelijkheid te begrijpen.

Uitgangspunt in dit artikel is dat beeldvorming over armoede beïnvloedt hoe erop wordt gereageerd. Om te achterhalen hoe de verschillende denkbeelden concreet doorwerken in dagelijkse praktijken en in de totstandkoming van beleid in Nederland, is echter een aparte studie nodig. Bovendien dienen studies naar denkbeelden over armoede door de tijd heen herhaald te worden om vast te stellen hoe deze denkbeelden veranderen en wat de gevolgen hiervan zijn voor concrete handelingen. Dit draagt bij aan ons inzicht in de manier waarop ongelijkheid wordt geconstrueerd, gereproduceerd en gecontesteerd.

Literatuur

- Bovens, M. en A. Wille (2011) *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Brown, S. (1980) *Political subjectivity: Applications of Q-methodology in political science*. New Haven: Yale University Press.
- Driessen, C. (2011) Rutte: Armoede bestaat niet. *Dagblad De Pers*, 8 december: 5.
- Duyvendak, J.W. (1997) De verguizing van paternalistische politiek. Over de verhouding tussen maakbaarheid en zelfontplooiing. In: J.W. Duyvendak en I. de Haan (red.) *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 121-137.
- Engbersen, G., C. Vrooman en E. Snel (red.) (1997) *De kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Engbersen, G., C. Vrooman en E. Snel (red.) (1998) *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Exel, J. van en G. de Graaf (2005) *Q methodology: A sneak preview*. Op 14 augustus 2015 ontleend aan qmethod.org/articles/vanExel.pdf.
- Fong, C. (2001) Social preferences, self-interest, and the demand for redistribution. *Journal of Public Economics*, 82: 225-246.
- Grusky, D.B. en E. Ryo (2006) Did Katrina recalibrate attitudes toward poverty and inequality? A Test of the "Dirty Little Secret" Hypothesis. *Du Bois Review*, 3(1): 59-82.
- Guetzkow, J. (2010) Beyond deservingness: congressional discourse on poverty, 1964-1996. *The Annals of the American Academy*, 629: 173-197.
- Hsieh, H. en S. Shannon (2005) Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9): 1277-1288.
- Iyengar, S. (1989) How citizens think about national issues: A matter of responsibility. *American Journal of Political Science*, 33(4): 878-900.
- Lamont, M. (1992) *Money, morals and manners. The culture of the French and American upper-middle class*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Larsen, C.A. (2008) The institutional logic of welfare attitudes: how welfare regimes influence public support. *Comparative Political Studies*, 41(2): 145-168.
- Lepianka, D. (2007) *Are the Poor to be Blamed or Pitied? A Comparative Study of Popular Poverty Attributions in Europe*. Tilburg: Tilburg University.
- Lepianka, D., W. van Oorschot en J. Gelissen (2009) Popular Explanations of Poverty: A Critical Discussion of Empirical Research. *Journal of Social Policy*, 38(3): 421-438.
- Linden, F. van der en P. Webeling (2015) 'Ik ben een rechtse marxist'. *De Volkskrant*, 25 juni: 10-12.
- Oorschot, W. van (2006) Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy*, 16(1): 23-42.
- Oorschot, W. van en L. Halman (2000) Blame or fate, individual or social? An international comparison of popular explanations of poverty. *European Societies*, 2(1): 1-28.
- Sen, A. (1983) Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers*, 35(2): 153-169.
- Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Bureau voor de Statistiek (2014) *Armoedesignalement 2014*. Den Haag: SCP/CBS.
- Steenland, B. (2010) Moral classifications and social policy. In: S. Hitlin en S. Vaisey (red.) *Handbook of the sociology of morality*. New York: Springer, 455-465.
- Stephenson, W. (1935) Correlating persons instead of tests. *Journal of Personality*, 4(1): 17-24.
- Swaan, A. de, J. Manor, E. Byen en E.P. Reis (2000) Elite Perceptions of the Poor: Reflections for a Comparative Research Project. *Current Sociology*, 48(1): 43-54.
- Swierstra, T. en E. Tonkens (red.) (2008) *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014) *Verschil in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Vrooman, C. en E. Snel (1999) Op zoek naar de 'echte armen'. In: G. Engbersen, C. Vrooman en E. Snel (red.) *Armoede en verzorgingsstaat. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 15-48.
- Watts, S. en P. Stenner (2005) Doing Q methodology: Theory, method and interpretation. *Qualitative Research in Psychology*, 2: 67-91.
- Wilson, G. (1996) Toward a revised framework for examining beliefs about the causes of poverty. *The Sociological Quarterly*, 37(3): 413-428.